

Inhoud

Woord vooraf	13
Inleiding – Kritiek en samenleving	15
1 De fundamenteën	31
1.1 Antropologische grondslagen	31
1.1.1 De samenleving als menselijk product	31
1.1.2 De samenleving als precair product	34
1.1.3 Legitimeringen	36
1.1.4 De functies van wereldbeelden	38
1.2 De betekenis van mythen	40
1.2.1 Mythen: aard en functies	40
1.2.2 Mythe en rede	42
1.2.3 Mythen zijn er altijd	45
1.3 De mythen ‘van het begin’	47
1.3.1 In de Griekse theogonie en kosmogonie	47
1.3.2 In de joodse traditie	52
1.3.3 Neergang en opgang	58
Deel I Kritiek en Apocalyptiek	61
2 De apocalyptische ideeënwereld: achtergronden en vroege ontwikkeling	63
2.1 Toekomstverwachtingen in het oude Israël	63
2.1.1 Bronnen en begrippen	63
2.1.2 De ontwikkeling van de belofte	65
2.1.3 De profetische kritiek	67
2.1.4 De Dag van Jahweh	71
2.2 De eigenlijke apocalyptiek	75
2.2.1 Nadere omschrijving	75
2.2.2 Enkele invloedrijke apocalyptische geschriften	78
Daniël	79
De Apocalyps of Openbaring van Johannes	82
Synoptische evangeliën en Paulus	85
2.3 Apocalyptiek en (kritische) bewegingen	87
2.4 Enkele conclusies	90

3	Apocalyptische ideeën in Oudheid en Middeleeuwen	93
3.1	Het vroege christendom	93
3.2	Augustinus: criticus van de apocalyptiek	98
3.3	Van Augustinus tot Joachim van Fiore	104
3.4	Herleving van de apocalyptiek	108
	3.4.1 Joachim van Fiore	108
	3.4.2 In het voetspoor van Joachim	113
3.5	Keizer en paus als apocalyptische figuren	115
3.6	Afsluiting en overgang	118
4	Apocalyptiek in maatschappelijke context: hervormingsbewegingen	121
4.1	De maatschappelijke context in de Middeleeuwen	121
	4.1.1 Angsten en onzekerheid	121
	4.1.2 De acceptatie van ellende	126
	4.1.3 Veranderingen en hun gevolgen	128
4.2	Kritiek, hervorming, protest	133
	4.2.1 Kloosterlijke hervormingen	133
	4.2.2 Pauselijke hervormingen	137
4.3	Lekenbewegingen	141
	4.3.1 Radicale wereldverachting	144
	4.3.2 Armoedebewegingen	147
	Waldenzen en Humiliati	149
	Franciscanen en Spirituelen	150
	4.3.3 Mystiek anarchisme	152
5	De apocalyptiek in maatschappelijke context: radicale bewegingen	157
5.1	Verharding en verbreding	157
5.2	Apocalyptische radicaliteit	160
	5.2.1 De apostolische Broeders	160
	5.2.2 Hussieten en taborieten	162
	5.2.3 Thomas Müntzer	165
	5.2.4 De wederdopers	169
	5.2.5 Het nieuwe Jeruzalem in Münster	171
5.3	Latere ontwikkelingen	175
	5.3.1 Van de 16 ^e tot de 19 ^e eeuw	176
	5.3.2 Van de 19 ^e eeuw tot heden	178
	Religieuze apocalyptiek	178
	Seculiere apocalyptiek	180

6 Analytische samenvatting	186
6.1 Vooronderstellingen	186
6.2 Wereldbeelden en hun veranderingen	189
6.3 Verlossing waarvan en waartoe?	191
6.4 De dragers van de kritiek	192
6.5 Wegen naar verbetering	195
6.6 Apocalyptiek en kritiek	199
6.7 Effecten	203
6.8 Inleiding op deel II	208
Deel II Utopie als Kritiek	213
7 De utopie: inleiding	215
7.1 Term en begrip	215
7.2 Kritiek: het ‘eigenlijke’ van de utopie	220
7.3 Ontwikkelingen in het utopisch denken	224
8 Utopisch denken in Oudheid en Middeleeuwen	226
8.1 Vindplaatsen van het Gouden Tijdperk	226
8.2 Grote wetgevers in Griekenland	230
8.3 De utopieën van Plato	233
Athene, Atlantis en het Gouden tijdperk	241
8.4 Utopische vormen in de Middeleeuwen	245
8.4.1 De ontplooiing van de rede	245
8.4.2 Utopisch kloosterleven	248
8.4.3 Volkse wenswerelden	252
9 Utopie en kritiek in de Renaissance	257
9.1 De maatschappelijke context	257
9.1.1 Macroprocessen	257
9.1.2 Een nieuw mensbeeld	261
9.2 De <i>Utopia</i> van Thomas More	265
9.2.1 More’s kritiek op de samenleving	266
9.2.2 De inrichting van Utopia	269
9.3 De utopieën van Campanella, Andreae en Bacon	274
9.3.1 Campanella’s Zonnestad	274
9.3.2 Andreae’s Christianopolis	277
9.3.3 Bacons New Atlantis	280
9.4 Nabeschouwing	284
9.4.1 Problemen en oplossing	284
9.4.2 Enkele centrale elementen	286
9.4.3 Doorwerking	290

10 Utopie en kritiek tijdens Absolutisme en Verlichting	293
10.1 Ingrijpende veranderingen	293
10.1.1 De vorming van de publieke opinie en de ‘civil society’	293
10.1.2 De radicalisering van de kritiek	296
10.1.3 De vooruitgangsidee	299
10.2 Kritiek van buitenstaanders	303
10.3 Kritiek in de utopieën	305
10.3.1 Nieuwe vorm en inhoud	305
10.3.2 Vairasse: de Sevaramben	308
10.3.3 De République sauvage en de goede wilde	310
10.3.4 Morelly: Code de la nature	316
10.3.5 Fichte: Der geschlossene Handelsstaat	319
10.3.6 De tijd-utopie	322
10.4 Een terugblik	324
11 Utopie en kritiek in de 19e eeuw	329
11.1 Maatschappelijke veranderingen	329
11.1.1 Nieuwe technische ontwikkelingen	329
11.1.2 Erbarmelijke toestanden	330
11.2 Utopische reacties	334
11.2.1 Claude Henri de Saint-Simon	336
11.2.2 Robert Owen	340
11.2.3 Edward Bellamy	344
11.2.4 William Morris	348
11.2.5 Kort résumé ter overgang	351
11.2.6 Herbert George Wells	352
11.3 Latere ontwikkelingen	358
12 Dystopieën	362
12.1 Twijfel aan de vooruitgang	362
12.2 De dystopische boodschap	364
12.2.1 Eerste aankondigingen	364
12.2.2 Het kosmisch pessimisme van Helbert George Wells	367
12.3 Zamyatin, Huxley en Orwell	369
12.3.1 <i>Wij</i> : de mathematisch gereguleerde samenleving	369
12.3.2 <i>Brave New World</i> : kweek en conditionering	375
12.3.3 <i>Nineteen Eighty Four</i> : het gezicht van de macht	382
12.3.4 Nabeschouwing	389
12.4 Notities over ‘sciencefiction’	395
12.4.1 Wat is sciencefiction?	395
12.4.2 Thema’s en sociaalkritische relevantie	397

13 Utopische bewegingen en de kritiek op de utopie	400
13.1 Tot mislukken gedoemd?	401
13.2 Een utopisch panorama	405
13.2.1 De Shakers en Oneida	407
13.2.2 New Harmony en Icaria	412
13.2.3 The Farm	417
13.3 Evaluatie	419
13.4 Is de categorische verwerping van de utopie terecht?	423
14 Heeft de utopie nog bestaansrecht?	432
14.1 De conjunctuur van de utopie	432
14.1.1 Een ongunstig klimaat	432
14.1.2 De ‘Wende’ in context	433
14.1.3 De noodzaak van de utopie	434
14.2 De utopie is niet dood	436
14.2.1 Utopische impulsen in de wetenschappelijke maatschappijkritiek	437
14.2.2 Andersoortige utopische bewegingen	438
14.2.3 Utopische wetenschap	441
14.3 Inleiding op deel III	444
Deel III Wetenschappelijke Maatschappijkritiek	447
15 Maatschappijwetenschap en maatschappijkritiek	449
15.1 De “oproerige eeuw” (1830-1930)	449
15.2 Een nieuwe tak van wetenschap	452
15.3 Kritiek, crisis en maatschappijwetenschap	459
15.4 Waardevrije of kritische maatschappijwetenschap	463
16 Modern, moderniteit, modernisering	473
16.1 Aard van de moderniteit	473
16.1.1 Complexe terminologie	473
16.1.2 Modernisering nader bezien	477
16.2 Kritiek op de moderniteit	482
16.2.1 Maatschappijkritiek en cultuurkritiek	482
16.2.2 Achtergronden van de huidige maatschappijkritiek	484
16.2.3 Problemen van de moderniteit	489
17 Ambivalente differentiatie	495
17.1 Hoe is samenleving mogelijk?	496
17.2 Wordt de systeemintegratie bedreigd?	499
17.3 Systeemdifferentiatie	502

17.4	Problematische gevolgen	506
17.4.1	Onstuitbare dynamiek	506
17.4.2	Ondoorzichtige, onbeheersbare complexiteit	507
17.4.3	Ontgrenzing	510
17.4.4	Insluiting en uitsluiting	511
17.4.5	Versterking van de sociale ongelijkheid	514
18	Rousseau, Tocqueville, Marx: grondleggers van de moderne maatschappijkritiek	517
18.1	Rousseau: het verval van de cultuur	518
18.1.1	Een vreemdeling in de wereld	518
18.1.2	De kritiek en de oplossing	519
18.1.3	Invloed en doorwerking	526
18.2	Tocqueville: riskante ontwikkelingen	526
18.2.1	Leven en werken	526
18.2.2	Democratie en gelijkheid	527
18.2.3	Het individualisme	528
18.2.4	De tirannie van de meerderheid en het milde despotisme	531
18.2.5	De betekenis van religie voor de democratische samenleving	533
18.2.6	Invloed en doorwerking	535
18.3	Karl Marx: de onafwendbare revolutie	535
18.3.1	Levensloop en belangrijkste geschriften	535
18.3.2	Marx' maatschappijvisie	536
18.3.3	Dynamiek van de ontwikkeling	538
18.3.4	Klassen, klassenstrijd en de overwinning van het proletariaat	540
18.3.5	Rousseau en Marx	541
18.3.6	Doorwerking	542
19	Wetenschap, techniek, economie – het WTE-complex	545
19.1	Wetenschap	546
19.2	Techniek	553
19.3	Economie	557
19.4	De ontwikkelingen in de 20 ^e eeuw	562
19.4.1	Intensivering van hun samenhang binnen het WTE-complex	562
19.4.2	De wording van de kennissamenleving	565
19.4.3	De globalisering	568
19.4.4	Het monopoliekapitalisme	570
19.4.5	Het financialiseringsproces	571

20 Wetenschap en techniek onder kritiek	578
20.1 Omstreden pretenties	579
20.2 Omstreden prestaties	584
20.2.1 De industriële technologie	585
20.2.2 De nucleaire technologie	589
20.2.3 De gentechnologie	593
20.3 Onstuitbare ontwikkeling?	597
20.4 Gedomineerd door economie en politiek	601
20.4.1 Verlies van onafhankelijkheid	601
20.4.2 Toch grotere invloed	605
20.5 Problematische gevolgen	608
20.6 Vooruitgang, verantwoordelijkheid, ethiek	609
21 Economie: geld en handel	615
21.1 De strijd tegen de geldzucht	616
21.1.1 Moraal als wapen	618
21.1.2 Passies versus ondeugden	620
21.1.3 Een onzichtbare hand	622
21.2 De verleiding van ‘het geld’	625
21.3 De handel: regulering versus deregulering	634
21.3.1 Meestentijds regulering	634
21.3.2 Liberalisering: een modern verschijnsel	637
21.3.3 Een nieuwe periode van regulering	639
21.3.4 Het neoliberale offensief	641
22 Economie: markt en groei	644
22.1 De vrije markt in kritisch licht	645
22.1.1 Erosie van haar morele basis	645
22.1.2 Niet-ingeloste beloften	647
22.1.3 Haar desastreuze gevolgen	651
22.2 De marktsamenleving	654
22.3 De mondiale markt: economische globalisering	658
22.3.1 Kapitaalbewegingen	659
22.3.2 Sociale spanningen en desintegratie	661
22.4 Economische groei en het natuurlijke milieu	664
22.4.1 Waarneming en erkenning van problemen	664
22.4.2 De kosten van de groei	666
23 Cultuurkritische bewegingen: romantiek, conservatisme, postmodernisme, pessimisme	671
23.1 De tragedie van de cultuur	671
23.2 Verzet tegen de dominante cultuur	673

23.2.1	Het wereld- en mensbeeld van de Romantiek	673
23.2.2	Het conservatisme	680
23.3	Cultuurpessimisme	686
23.3.1	De ‘massa’ als bedreigend verschijnsel	690
23.3.2	Kritiek op de vooruitgangsidee	694
23.4	Postmoderne kritiek	699
24	Cultuurkritische thema’s: een selectie	702
24.1	De pluralisering van de cultuur	702
24.2	Instrumentele rationaliteit: verzelfstandiging en expansie	703
24.3	De marktwerking	708
24.3.1	Problematische commercialisering	708
24.3.2	De consumptiemaatschappij	712
24.4	De ‘geregelde’ samenleving	716
24.4.1	De rationalisering van het recht	716
24.4.2	De bureaucratie	720
24.4.3	De bureaucratie en de Holocaust	723
24.5	De verdringing van de substantiële rationaliteit uit de leefwereld	725
25	Omstreden individualisering	730
25.1	Het verloop van het individualiseringsproces	730
25.2	Kernideeën van de individualisering	734
25.3	De blikrichtingen van de kritiek	736
25.3.1	Het bedreigde individu	736
25.3.2	Het ‘gevaarlijke’ individu	741
25.3.3	Het risicodragende individu	744
25.4	Tussen vervreemding en anomie	748
25.4.1	Vereenzaming en onzekerheid	749
25.4.2	Machteloosheid	751
25.4.3	Overbelasting en overbodigheid	754
25.4.4	De overvloed aan opties en het probleem van de identiteit	756
25.4.5	Schaarste aan ‘zin’	759
26	Nabeschouwing	763
26.1	Samenvatting in hoofdlijnen	763
26.2	Problemen van de kritiek	768
	Aangehaalde literatuur	775
	Personenregister	806
	Over de auteur	820

Inleiding

Kritiek en samenleving

“In die dagen was er geen slang, geen schorpioen, geen hyena, geen leeuw, geen wilde hond, geen wolf. Er was geen angst en geen verschrikking. In die dagen was er het land in het Oosten, met vele rechtvaardige decreten, het land in het Zuiden waarin harmonie heerste, het land in het Noorden waarin al het noodzakelijke aanwezig was, het land in het Westen dat zich veilig voelde. In het gehele universum leefden de volken in eendracht en prezen zij Enlil (de God van de lucht) met één stem”¹.

De auteur van deze tekst is onbekend en wij weten niets van zijn bewegredenen. Maar welke dat ook waren, de strekking van zijn woorden is duidelijk. De wereld is niet zoals die zou kunnen zijn, want ooit was zij beter. Ooit – ‘in die dagen’ – was de natuur geen bron van dreiging en angst, hadden de mensen voldoende bestaansmiddelen en leefden zij vreedzaam onder een goed en rechtvaardig bestuur. Er was alle reden om dankbaar te zijn en zij prezen hun God in eendracht. Maar dat was allemaal voorbij.

Hij was misschien niet de eerste maar zeker ook niet de laatste die uitdrukking gaf aan zijn gevoelens over de wereld waarin hij leefde. Tallozen zijn hem daarin gevolgd, wel op eigen wijze maar in herkenbare patronen. Zo werd een millennialange traditie gevormd waarin kritiek op de eigentijdse samenleving werd en wordt uitgesproken en vaak gekoppeld aan voorstellingen over hoe het zou moeten en – misschien – zou kunnen zijn. Die traditie is het onderwerp van deze studie.

Binnen die traditie hebben twee zeer oude mythische teksten in hoge mate het latere karakter ervan bepaald en zij resoneren daarin tot op de dag van vandaag. Zij dateren uit het eerste millennium voor Christus. Uit Griekenland stamt het verhaal over een oorspronkelijk Gouden Tijdperk. Het werd door Hesiodos in de 8^e eeuw voor Christus in euforische termen beschreven. De mensen leefden als goden, “vrij van kommer en ver verwijderd van gezwoeg en jammer. Zij kenden krachteloze ouderdom niet maar altijd even sterk in armen en benen genoten zij bij feesten, ver van alle kwaad”. Helaas heeft dat tijdperk in een geleidelijk proces van verval plaatsgemaakt voor het IJzeren Tijdperk, de tijd waarin hij zelf leefde en dat hem deed uit-

1 Mesopotamische tekst, ca. 1500 v. Chr., gecit. bij Manuel & Manuel (1979, 36).

roepen: “Was ik maar voordien gestorven of in later tijdsgewricht geboren!” Dat hij van een “later tijdperk” spreekt, betekent echter wel dat het weer beter zou kunnen worden. In latere Griekse geschriften is die overtuiging ook herhaaldelijk onder woorden gebracht. Zelfs worden daarin veraf gelegen landen opgevoerd die nog in het Gouden Tijdperk verkeren en als contrastbeeld voor de eigentijdse samenleving moeten dienen.

Uit de Joodse traditie stamt een aantal Bijbelse verhalen, anders van vorm en toon maar met een vergelijkbare kern. In het eerste Bijbelboek wordt verteld hoe God de wereld schiep en zag dat het goed was. De eerste mensen leefden in een paradijs, in harmonie met de natuur en met elkaar. Maar vrijwel direct ging het verkeerd. De eerste mensen, stamouders van het menselijk geslacht, waren hun schepper ongehoorzaam en werden uit het paradijs verdreven. Voortaan moesten mannen zweten voor hun brood en vrouwen in smarten hun kinderen baren. De eerste generaties nakomelingen vertonen het beeld van misdaad en totale verwording waaraan God door een de wereld overdekkende vloed een eind maakt. Maar dat wordt weer gevolgd door een nieuw begin met verhalen waarin vrede en geluk worden beloofd.

Deze fundamentele teksten leverden niet alleen een soort antwoord op de vraag waarom de wereld is zoals die is, maar voedden voor velen ook de hoop op een betere samenleving. De aangevoerde thema's hebben betrekking op de ‘menselijke conditie’. De bedreigingen door een vijandige natuur worden gecontrasteerd met een oorspronkelijke harmonie, die ooit weer hersteld zal worden. De relaties tussen mensen worden beschreven in termen van onrecht en recht, knechting en vrijheid, oorlog en vrede, corruptie en eerlijkheid, enzovoort. En natuurlijk wordt ook hun (toen vanzelfsprekende) relatie tot transcendente machten gezien, want zonde, schuld, inkeer en zinloosheidervaring komen voortdurend ter sprake. Deze thema's komen in de geschiedenis tot nu toe met grote regelmaat in diverse variaties terug. In die oorspronkelijke verhalen moet zich dus “iets getoond hebben dat niet alleen beantwoordde aan de behoefte van één tijdvak” (Iser 1976, 231)², maar betrekking had op algemeen menselijke ervaringen en verlangens.

Interpretatie

De continuïteit van de genoemde thema's is op uiteenlopende wijze geïnterpreteerd. Sommigen zijn ervan overtuigd dat die thema's deel uitmaken van

2 Dit is een legitieme vaststelling. Ook de socioloog Emile Durkheim redeneerde zo ten aanzien van religie: wat zoveel mensen zo lang heeft beziggehouden, kan geen pure vergissing zijn, zoals geleerde voorgangers hadden gesteld. Dat betekent echter niet dat daarmee ook de waarheid van de religie vaststaat. Er kan, aldus Durkheim, heel goed een niet-religieuze verklaring van gegeven worden. En dat deed hij, tevergeefs overigens.